

UYUSHIQ BO'LAKLI GAPLAR

Shoymardonova Fotima

Surxondaryo viloyati. Termiz shahri. Termiz davlat universiteti akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Uyushiq bo'lakli gaplar: nazariy-amaliy tahlil va tilshunoslikdagi o'rni haqida fikr va mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Uyushiq bo'laklarning mohiyati va belgilari, uyushiq bo'laklarning turlari, uyushiq bo'laklarni bog'lovchi vositalar, uyushiq bo'laklarda kelishik

O'zbek tili sintaksisida gap qurilishini boyituvchi va fikrni muxtasar, ammo mazmunli ifodalashga xizmat qiluvchi hodisalardan biri uyushiq bo'lakli gaplardir. Ushbu maqolada uyushiq bo'laklarning tabiati, ularning grammatik xususiyatlari, uslubiy imkoniyatlari va punktuatsion qoidalari haqida atroflicha so'z yuritamiz.

Til — tirik organizm kabi doimiy harakatda va rivojlanishda bo'lgan murakkab tizimdir. Ushbu tizimning eng muhim bo'g'ini bo'lmish sintaksisda so'zlarning o'zaro birikishi orqali fikr shakllanadi. Ba'zan so'zlovchi bir xil so'roqqa javob bo'ladigan, bir xil grammatik vazifani bajaradigan va gapdagi birgina bo'lakka tobe bo'lgan bir necha so'zlarni ketma-ket qo'llashga ehtiyoj sezadi. Aynan mana shu hodisa o'zbek tilshunosligida uyushiq bo'laklar deb ataladi. Uyushiq bo'laklar nutqning tejamkorligini ta'minlash bilan birga, tasvirning to'liqligi va aniqligini oshirishga xizmat qiladi.

1. Uyushiq bo'laklarning mohiyati va belgilari

Uyushiq bo'laklar deb, gapda bir xil so'roqqa javob bo'ladigan, o'zaro teng bog'lanish (teng munosabat) asosida birikadigan va gapning birgina bo'lagiga bog'lanib keladigan a'zolarga aytiladi. Ularni tavsiflovchi asosiy lingvistik belgilar quyidagilardan iborat:

1. Vazifadoshlik: Ular gapda faqat bir xil sintaktik vazifani (masalan, faqat ega yoki faqat hol) bajaradi.

2. Tobe bo'lishdagi umumiylik: Barcha uyushiq bo'laklar gapdagi birgina bo'lakka (masalan, kesimga yoki aniqlanmishga) bo'ysunadi.

3. Teng bog'lanish: Uyushiq bo'laklar orasida tobe munosabati bo'lmaydi; ular bir-biridan mustaqil, lekin bir-biriga teng huquqli bo'ladi.

4. Sanalish ohangi: Nutqda ular sanash, ketma-ketlik ohangi (intonatsiyasi) bilan aytiladi.

2. Uyushiq bo'laklarning turlari

O'zbek tili grammatikasiga ko'ra, gapning ham bosh, ham ikkinchi darajali bo'laklari uyushib kelishi mumkin.

2.1. Uyushiq egalar

Egalar uyushganda, ular bir xil harakat yoki holatning bajaruvchisi sifatida namoyon bo'ladi.

- Misol: Bog'da olmalar, o'riklar va anorlar g'arq pishgan.

Bu yerda "olmalar", "o'riklar", "anorlar" so'zlari bir xil "nimalar?" so'rog'iga javob bo'lib, bitta "pishgan" kesimiga bog'lanmoqda.

2.2. Uyushiq kesimlar

Bitta subyekt (ega) tomonidan bajarilayotgan bir necha harakat yoki unga tegishli bo'lgan bir necha belgi kesimlar orqali uyushadi.

- Misol: Bolalar yugurdilar, o'ynadilar va quvondilar.

Kesimlar uyushganda, ular ko'pincha bir xil zamon va shaxs-son qo'shimchalarini qabul qiladi, ammo ba'zan iqtisod maqsadida umumiy qo'shimcha faqat oxirgi kesimga qo'shilishi ham mumkin.

2.3. Uyushiq ikkinchi darajali bo'laklar

Ikkinchi darajali bo'laklar (to'ldiruvchi, aniqlovchi va hol) ham nutqda keng uyushadi:

- Uyushiq aniqlovchi: Biz oq, qizil va sariq gullardan dasta yasadik.
- Uyushiq to'ldiruvchi: Dadam ukalarimga va menga kitob olib keldilar.
- Uyushiq hollar: U tez, chaqqon va jimjit harakat qilardi.

3. Umumlashtiruvchi so'zlar va ularning roli

Uyushiq bo'laklar bilan birga ko'pincha ularning ma'nosini jamlab, umumlashtirib keluvchi so'zlar qo'llaniladi. Buni umumlashtiruvchi so'zlar deb ataymiz. Umumlashtiruvchi so'zlar uyushiq bo'laklardan oldin ham, keyin ham kelishi mumkin.

1. Oldin kelsa: Umumlashtiruvchi so'zdan keyin ikki nuqta (:) qo'yiladi.

o U yerda hamma narsa: kiyimlar, idishlar, kitoblar tartibsiz sochilib yotardi.

2. Keyin kelsa: Uyushiq bo'laklardan so'ng tire (—) qo'yiladi.

o Anvar, Karim, Sanjar — barchasi musobaqaga tayyor.

4. Uyushiq bo'laklarni bog'lovchi vositalar

Uyushiq bo'laklar o'zaro ikki xil usulda bog'lanadi:

4.1. Ohang (intonatsiya) orqali

Hech qanday bog'lovchisiz, faqat sanash ohangi orqali bog'lanish. Bunda bo'laklar orasiga vergul qo'yiladi.

- Bahorda dalalar, bog'lar, qirlar yashil libos kiyadi.

4.2. Teng bog'lovchilar orqali

Teng bog'lovchilar (va, hamda, bilan, lekin, ammo, biroq, yo, yoxud, na... na...) uyushiq bo'laklar orasidagi munosabatni aniqlashtiradi:

- Biriktiruv bog'lovchilari: Ilm va hunar inson bezagidir.
- Zidlov bog'lovchilari: U aqlli, lekin bir oz dangasa edi.

- Ayiruv bog'lovchilari: Ertaga yo sen, yo u borishi kerak.

5. Uyushiq bo'laklarda kelishik va egalik qo'shimchalarining qo'llanilishi

O'zbek tili grammatikasining o'ziga xos qoidalaridan biri — qo'shimchalarning "tejalishi"dir. Uyushiq bo'laklar bir xil kelishikda bo'lsa, ko'pincha kelishik qo'shimchasi faqat oxirgi bo'lakka qo'shiladi.

- Maktab, mahalla va oilada tarbiya muhim. (Maktabda, mahallada va oilada deyish ham mumkin, lekin birinchi shakl nutqni ixchamlashtiradi).

Biroq, har bir bo'lakka alohida urg'u berish kerak bo'lganda, qo'shimchalar har biriga alohida qo'shiladi. Bu uslubiy maqsadlarga bog'liq.

6. Uslubiy ahamiyat va badiiy tasvir

Uyushiq bo'laklar badiiy uslubda juda muhim emotsional-ekspressiv vazifa bajaradi. Yozuvchilar tabiat tasvirini yaratishda, qahramonning ichki kechinmalarini ochib berishda yoki voqelikning ko'lamini ko'rsatishda ulardan foydalanadilar.

Gradatsiya (Darajalanish): Uyushiq bo'laklar ma'no kuchayib yoki pasayib borish tartibida joylashishi mumkin.

- U kuldi, qahqaha urdi, butun vujudi bilan shodlandi. (Ma'no kuchayib bormoqda).

Poli- va asindeton: Bog'lovchilarning ko'p qo'llanilishi (polisindeton) nutqqa tantanavorlik va salmoq bersa, bog'lovchilarning umuman ishlatilmasligi (asindeton) nutqning shiddatini va tezligini oshiradi.

7. Uyushiq bo'laklarda tinish belgilari: Nozik jihatlar

Uyushiq bo'laklar punktuatsiyasi o'quvchidan diqqat talab qiladi:

1. Bog'lovchisiz uyushiq bo'laklar orasiga har doim vergul qo'yiladi.

2. Takrorlanuvchi bog'lovchilar (yo... yo, na... na, ham... ham) bilan kelgan har bir bo'lakdan keyin (oxirgisidan tashqari) vergul qo'yiladi.

3. Agar uyushiq bo'laklar o'zaro juft-juft bo'lib kelsa, har bir juftlik orasiga vergul qo'yiladi: Ota-onalar va bolalar, ustozlar va shogirdlar yig'ilishga kelishdi.

4. "Va", "hamda", "bilan" bog'lovchilari bir marta qo'llanilganda vergul qo'yilmaydi.

Xulosa

Uyushiq bo'lakli gaplar o'zbek tili qurilishining naqadar mantiqiy va izchil ekanligini ko'rsatadi.

Ular fikrni tartibga solish, predmet va hodisalar o'rtasidagi aloqalarni aniq ko'rsatish uchun xizmat qiladi.

Uyushiq bo'laklarning grammatik xususiyatlarini bilish nafaqat imloviy xatolarning oldini oladi, balki nutqning ta'sirchanligi va jozibadorligini ham ta'minlaydi.

Har bir bo'lakning o'z o'rnida qo'llanilishi tilimizning nafosatini namoyon etuvchi muhim omildir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. G'ulomov A., Asqarova M. — "Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis". Toshkent, "O'qituvchi" nashriyoti.
2. Mahmudov N., Nurmonov A. — "O'zbek tilining nazariy grammatikasi". Toshkent, "Ma'naviyat".
3. Sayfullayeva R., Qurbonova M., Qulmonov S. — "Hozirgi o'zbek adabiy tili". Toshkent, "Innovatsiya-Ziyo".
4. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. — "Hozirgi o'zbek adabiy tili". Toshkent, "O'zbekiston".
5. Abdurahmonov G'. — "O'zbek tili grammatikasi". Toshkent, "Fan".
6. O'zbek tili punktuatsiyasi qoidalari (Akademik nashr tahlili asosida).

